

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ
ОЗНАЧАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(на матеріалі речень сполучникового підпорядкування)**

Стаття присвячена дослідженню структурних, семантичних і стилістичних особливостей складнопідрядних означальних речень зі сполучниками **ажь, аже, оже, иже, иж, ижбы**, зафіксованих у пам'ятках української мови.

Ключові слова: складнопідрядне речення, власне означальна семантика, додаткова семантика, сполучник, пам'ятки української мови.

Вивчення багатьох сучасних мовних явищ майже неможливе або ж неповноцінне без з'ясування їхньої історії, проте такі дослідження сьогодні, на жаль, перебувають на периферії наукових зацікавлень мовознавців. Сказане стосується й вивчення складнопідрядних речень, зокрема означальних. Активність мовознавців у цій царині спостерігалася в минулому столітті: студіювалися різні аспекти, пов'язані з історією становлення складнопідрядних означальних речень, щоправда, зроблено це було здебільшого на матеріалі окремих пам'яток [4; 5] чи пам'яток певних періодів розвитку української мови [8; 9]. Комплексне ж дослідження, у якому була б простежена історія писемного етапу розвитку розглянутих речень – їхня структура, семантика та стилістичне маркування сполучних засобів – в українському мовознавстві наразі відсутнє. Саме цим і зумовлена актуальність пропонованої статті.

Складнопідрядні означальні речення фіксуються найдавнішими пам'ятками української мови, причому вже у сформованому вигляді. Це дає підстави висновувати, що атрибутивний зв'язок між частинами складнопідрядних означальних речень оформився ще в дописемний період. У пізніші періоди розвитку української мови, за даними обстеження пам'яток, відбувалося уточнення цього зв'язку, що виявлялося в остаточному закріпленні розміщення залежного речення після головного, конкуруванні формальних засобів підпорядкування підрядної частини головній та поступовому витворенні сполучників з відносних слів, що, зрештою, призвело до появи складнопідрядних означальних речень сполучникового підпорядкування. Обсяг статті не дозволяє охопити усього спектру сполучників, що уживалися у цих реченнях, а тому зосередимося тільки на реченнях зі сполучниками **ажь, аже, оже, иже, иж, ижбы**.

Мета пропонованої статті – з'ясувати семантичні особливості зафіксованих у пам'ятках української мови складнопідрядних означальних речень зі згаданими вище сполучниками.

Виникнення сполучників, на думку О.С.Мельничука, спричинене переходом до цього лексико-граматичного розряду сполучних слів унаслідок тривалого вживання останніх, поступовою граматиалізацією їхньої семантики, видозміною загальної структури складнопідрядних речень, які утворилися з їх допомогою [6, 209]. У реченнях, зафіксованих у найдавніших з аналізованих джерел, уживаються сполучники, похідні від сполучних слів генетично різних коренів. На підставі аналізу фактичного матеріалу можна виділити такі різновиди речень сполучникового підпорядкування: 1) речення зі сполучниками **оже, аже, ажь**, утвореними від сполучних слів на ларингальний; 2) речення зі сполучниками **яко, иже, еже**, похідними від сполучних слів коренем *j-; 3) речення зі сполучником **како**, утвореним від сполучного слова з коренем *k-.

На відміну від сполучних слів займенникового походження означальні сполучники «не беруть участі у формуванні внутрішньосинтаксичних зв'язків підрядних речень і не перебувають у формальній залежності від означуваних іменників» [3, 356]. Підрядна частина сполучникових означальних речень завжди постпозитивна по відношенню до означуваного слова, може безпосередньо контактувати з означуваним іменником або мати дистантний зв'язок з ним. До кінця XV ст. безпосередньо після сполучника часто виступає (або є його морфемою) релятивна частка **же**.

Характерною рисою більшості сполучникових речень є синкретизм їхньої семантики. Так, крім означального, вони містять переважно супровідне додаткове чи обставинне значення, що зумовлюється конкретною семантикою опорного іменника, типом антецедента і, в окремих випадках, – тим сполучником, який підпорядковує залежну частину головній.

Сполучники **ажь, аже** функціонують у реченнях, наявних у найдавніших літописних пам'ятках. Наприклад: *а вѣсть ны правая естъ . ажь вежи Половецкия . восе за поль дне . а*

великого *Ѡздоу нѠтоуть* (ЛК, 1187, 654); *Оугре же вѠдаючи лелестъ Галичькоую аже Галича//нѠ ищють собѠ князя Роуского и почаша насилье дяти во всемъ...* (1189, 665). Ці засоби підрядного зв'язку фіксуються також в українських грамотах XIV–XV ст., як-от: *и сталася торгівля межи добрыми людми межи бояры и межи крилошаны стого ивана аже пани хонька васковая дядьковича жєна... продала єсть тотъ мунастырь за к гривень серебра вѠсного* (Роз, 1378, 26); *дали тыи то истыи листы мистровы послѠднии мѠли в собѠ таковою рѠчь... ажьбыхо(м) которыи с ты(м) то мистро(м) хотѠли держати тадынки о єднаньє покоя* (ССУМ, I, 1447-1492, 65). Крім означальної семантики, наведеним реченням властиве супровідне об'єктно-з'ясувальне значення. Підрядна частина таких речень здебільшого розкриває зміст опорного іменника, особливо виразно це виявляється, якщо він утворений від дієслова з семантикою повідомлення, говоріння тощо. Джерела, датовані XVI–XVII ст., фіксують сполучник **аж** в означальних реченнях зі значенням міри і ступеня або наслідку: *Тогды еди(н) о(т) стоячи(х) дал ємоу полицок так моцный, аж его стаа милость оупал* (СУМ, I, XVI ст., 80); *За короля Августа былъ такий голодь великий, аж люди зъ голоду мерли* (поч. XVII ст., 80); *Гди ся Води изберут под. Землю такъ великой моци аж ся земля двигати почнетъ* (сер. XVII ст., I, 80). У текстах XVIII–XX ст. речення зі сполучниками **аже**, **аж** не зафіксовані. Не вживаються вони й у сучасній літературній мові, не представлені ці сполучники й у говірковому мовленні.

Поодинокі випадки вживання сполучника **оже** в складнопідрядних означальних реченнях трапляються в Київському літописі: його зафіксовано в реченнях із власне-означальною семантикою: *а тобѠ єсть кнже король являль тото чстного хса . оже Бъ своею волею на томъ руци свои простерль єсть* (1152, 462) та в реченнях означально-з'ясувальних: *Дюргеви же быс вѠсть оже Ростиславъ воюеть волость его* (1146, 332); *се ни лжа ти єсть . оже Романъ Мстиславовичъ посылаетъ и Смоленска попа своего къ Изяславу* (1161, 514).

У наступні періоди історії розвитку української мови сполучник **оже** не фіксується, проте його фонетичний варіант **ож** (**ош**) наявний у деяких говірках.

У конфесійних джерелах XI–XIII ст. зі сполучниковою функцією фіксується відзайменникове слово **иже**, яке, внаслідок втрати здатності узгоджуватися з означуваним словом в родо-числовій формі, закам'яніло й перетворилося в сполучник, наприклад: *При(д)бный Логгинъ... имѠль той даръ... иже вѠдалъ мысли людскіє...* (К-ПП, I чверть XIII ст., 214); *При(д)бный Гларіонъ схимникъ такового воздержанія былъ, иже вѠ тиждень раз только и то мало что Ѡдалъ...* (225). У літописних пам'ятках цього періоду в означальних реченнях **иже** виступає тільки в ролі сполучного слова.

Поодинокі випадки вживання сполучника **иже**, його скороченої форми **иж** [1, 22] та семантичного варіанта **ижбы** зафіксовано в грамотах XIV–XV ст., наприклад: *никды межи радою кролевства нашего такова рѠчь не была гадана ани тѠжь скончана ижбы вам алюбо с которого подозрѠнья не дооуваю(є)... в таковыи тадынки оустопити варовали быся алюбо стерегли* (ССУМ, 1447-1492, I, 423); *И слухи насъ єще тыи доходятъ... иже весь вжо вѠ готове* (1489, I, 424); *а казал твоєи млсти поведити прыгодоу нашу...ижь отца нашего... Казимера короля полского... богъ доушу его млти с того света собралъ* (1492-1493, I, 425). Унікальними можна вважати й речення зі сполучником **иже**, зафіксовані в Пересопницькому Євангелії, оскільки таких речень тільки три (близько 0,5 %), у той час як уживання **иже** у функції сполучного слова представлене у 479 (87 %) із 555 складнопідрядних означальних речень.

У XVI–XVII ст. спостерігається значна активізація вживання сполучника **иж** (**ижь**, **іжь**, **іж**), що пояснюється як наслідок польського стилістичного впливу [2, 41; 7, 8]. Найчастіше сполучник **иж** фіксується в ділових документах, наприклад: *...сталася шкода минѠ, иж с комори замкненои и з скринь платте жоночее... викрадено ночью доби* (АП, 1703, 211) та літописно-мемуарній літературі, як-от: *...многіє з ними за границу позабѠгавши, вѠ такую загналися трудность, ижь одни души свои потратили, другіє вѠ бсурменскую запали неволю...* (ЛВел., II, 1729, 556). У конфесійних та науково-популярних джерелах випадки вживання цього сполучника поодинокі, наприклад: *...нен(Ѡ)знику, маю надѠю в(Ѡ) г[о](с)[по]дѠ моємъ Іс[ус]Ѡ, ижь тебе до конца зотру* (Гал., 1686, 391); *... припутникъ... тую моцъ має, и(ж) з неѠ добрая мастъ на всѠ раны и болячки...* (ЛГП, XVIII ст., 99–100).

Більшість речень з **иж** (**ижь**, **іжь**, **іж**), як і речення з **аж**, **аже**, характеризуються означально-об'єктною семантикою. Атрибутивність підрядної частини виразніша в разі вживання поряд зі сполучником особового займенника, що співвідноситься з опорним іменником,

наприклад: ...*тєн жє кирик пред тым жє правом зєзнал тому ж иванови другуу половину ролѢ тоѢ иж єѢ такає продал за тулкуу ж суму...* (АО, 1583, 74-75).

Попри багато випадків уживання сполучника **иж** у XVIII ст., вже з XVIII ст. помітне витіснення цього сполучника сполучником **що** в усіх жанрах і стилях української мови [1, 22].

Сполучник **иже** в це період продовжує функціонувати (хоч і дуже рідко) в конфесійних текстах, наприклад: ...*Воспой гласно пѢсьнъ таковуу, Лютымъ демономъ оужасную: Иже ключи ДѢвы невредивый, Ключи бездни сокрушивый* (Бгл., 1790, 49). Зрідка **иже** фіксується також у ділових документах: *Сталася єсть тор(г)у(в)ля предє(м)ну пре(д) оса(д)цу иже купи(л) ла(н) снь го(л)дышу(в) рулю фєдо(р)ка и вѣ єго сну(в)...* (АО, 1559, 46).

Літературна мова та її діалекти ні сполучника **иже**, ні його варіантів (**иж**, **ижби**) не успадкувала.

Отже, у власне означальних складнопідрядних реченнях, наявних у пам'ятках XI–XIII, функціонують з розгляданих у цій статті сполучники **оже** та **иже**. Ці ж засоби підрядного зв'язку та сполучники **аже**, **аж** уживаються в реченнях з означально-з'ясувальною семантикою. Проте вже в українських грамотах XIV–XV ст. сполучник **аж** не представлений. Це, очевидно, свідчить про певне послаблення інтенсивності його функціонування в живомовних синтаксичних конструкціях. Натомість поряд з раніше фіксованими **аже**, **оже**, **иже** вживається сполучник **ижь**. У XIV–XV ст. сполучники **аж**, **аже**, **иже**, **иж**, **ижбы** помітні в означально-з'ясувальних реченнях. В означальних реченнях пам'яток XVI–XVIII ст. зафіксовано сполучники **аж** (у реченнях, які, крім атрибутивного значення, мають ще й наслідковий відтінок або виражають великий ступінь інтенсивності ознаки чи якості), **иж** (у реченнях власне означальних, означально-з'ясувальних, означально-наслідкових), **иже** (у власне означальних та означально-з'ясувальних реченнях). Попри певну активність у відповідні періоди розвитку української мови сполучники **ажь**, **аже**, **оже**, **иже**, **иж**, **ижбы** не вийшли за межі своєрідних синтаксичних історизмів.

Щоб мати цілісне уявлення про історію становлення складнопідрядних означальних речень сполучникового підпорядкування, динаміку уживання в них сполучних засобів та стилістичне маркування останніх, потрібне також різноаспектне дослідження цих речень з іншими сполучниками, зокрема зі сполучниками **еже**, **како**, **яко**, **што**, **що**, **як**, однак це завдання подальших студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блик О.П. З історії сполучників підрядності в українській мові (На матеріалі документів канцелярії Б.Хмельницького) / О.П. Блик. – Наук. зап. Київ. пед. ін.-ту ім. О.М. Горького. – 1958. – Т. 29. – С. 15–29.
2. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них / Л.А. Булаховський // Наук. зап. Київ. ун-ту. – 1946. – Т. 5. – Вип. 2. – С. 31–74.
3. Грищенко А.П. Складнопідрядні речення // Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 303–359.
4. Забеліна В.П. Засоби поєднання підрядного означального речення з головним у Літописі Самовидця / В.П. Забеліна // Матеріали звітної наук. конф. Житомирського пед. ін.-ту, присвяченої підсумкам наук.-дослід. роботи за 1965 рік. Тези. – Житомир, 1966. – С. 72–73.
5. Касім Ю.Ф. Означальні підрядні речення в «Книгах третіх м'яких пирятинських» кінця XVII – поч. XVIII ст. / Ю.Ф. Касім // Праці Одеськ. держ. ун.-ту. – 1962. – Т. 152. – Вип. 15. Серія філол. наук. – С. 156–168.
6. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
7. Овсянко-Куликовський Д.Н. Синтаксис русского языка. Изд. 2-е. / Д.Н. Овсянко-Куликовський. – СПб.: Изд. И.Л. Овсянко-Куликовской, 1912. – XXIV, 332 с.
8. Скоропада О.А. До історії розвитку підрядних сполучників означальних речення / О.А. Скоропада // Пит. укр. мовознавства. – Кн. 2. – Львів: Львів. держ. ун-т, 1957. – С. 94–111.
9. Тимошенко П.Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV – першої половини XV ст. / П.Д. Тимошенко // Проблеми синтаксису. Праці Міжвуз. наук. конф. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – С. 116–127.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АО** – Акти села Одрехови / Упоряд. І.М. Керницький, О.А. Купчинський. – К.: Наук. думка, 1970. – 260 с.
- АП** – Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамільний архів. – К.: Типографія Т-ва Г.Л. Фронцкевичаи К, 1908. – Т. 6. – С. 1–388.
- Бгл.** – Богогласникъ. – Почаїв, 1790. – 242 пісні.
- Гал.** – Іоанікій Галятовський. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – 445 с.
- К-ПП** – Києво-Печерський патерик / Цит. за вид.: Абрамович Д. Києво-Печерський патерик, или сказания о житіи и подвигахъ Святыхъ Угодниковъ Києво-Печерской лавры. – К.: Лыбидь, 1991. – XXVI + 280 с.

- ЛВел.** – Летопись событий в Юго-Западной России в XVIIв. / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1851.– Т. 2. – 612 с. + VII+III.
- ЛГП** – Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К.: Наук.думка, 1984. – 128 с.
- ЛК** – Київськийлітопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 264-707.
- ПС** – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.В.Вернадського, №15 512.
- Роз.** – Розов В. Українські грамоти. XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928.– Т. 1. – 176, 75, IX с.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1977 – Т. 1. – 630 с.; 1978. – Т.2. – 591 с.
- СУМ** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; відповід. ред. Д. Гринчишин. – Львів; 1994. – Вип. 1. – 152 с.; 1999. – Вип. 6. – 255 с.; 2000. – Вип. 7. – 256 с.
- Тіт.** – Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні XVII – XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. Стародруків / Хв. Тітов. – К.: ВУАН, 1924. – 546 с.

Статья посвящена исследованию структурных, семантических и стилистических особенностей сложноподчиненных предложений с союзами **ажь, аже, оже, иже, иж, ижбы**, зафиксированных в памятниках украинского языка.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, собственноопределятельная семантика, дополнительная семантика, союз, памятники украинского языка.

The article is dedicated to studying structural, semantic and stylistic specialties of compound sentences with **ажь, аже, оже, иже, иж, ижбы**, noted in the monuments of Ukrainian language.

Keywords: compound sentence, self-definitive semantics, complementary semantics, compound, monuments of Ukrainian language.